

Лариса Литвин

УДК 821.161.2–343:7.034.7(477.53)

МІФОЛОГІЗАЦІЯ ПОЛТАВИ: ЗРІЛЕ БАРОКО

У статті здійснена спроба літературної рефлексії колективних цінностей і символів, що формували міф Полтави періоду зрілого бароко.

Ключові слова: міф, бароко, символ, культурний центр.

У процесі національної ідентифікації українців особливе місце належить Полтаві – місту, символічна історія якого торкається глибин національної культурної пам'яті. Історична рефлексія барокової Полтави веде перед над літературною, тим указуючи на необхідність заповнення наявної прогалини. Поряд із науковим та художнім пізнанням Полтави за іншими законами сформувався міфологічне бачення міста.

Множинність визначень поняття міфу, що належать О. Лосеву, Р. Барту, М. Еліаде, Г. Грабовичу, М. Наєнку та ін. і на яку нарікає більшість науковців, прагне до спрощення. Зокрема, Г. Грабович формування міфу вза-лежнює від “його розмаху та колективного

резонансу, а також обсягу оповіді, необхідного існування варіантів і, понад усе, від коріння колективних символів і психологій, від артикуляції глибинних істин і цінностей, а також дійсних травм і страхів, укорінених у самосприйнятті суспільства” [5, с. 155]. Міркування М. Наєнка про природу міфа містять висновок про те, що міфологічні узагальнення “поєднують у собі й предмету інформацію, і поетичну символіку, себто в міфах від давнини співіснували елементи науки й мистецтва” [8, с. 93]. Вважаємо, що два підходи до формулювання поняття міфа не суперечать, а доповнюють один одного.

Міфологічна свідомість людства обрала місто за один із найважливіших своїх конструктів, оскільки воно поєднує конкретну предметність і велику силу чуттєвості. З часів створення Біблії від Буття до Одкровення через міську тему простежується міфологічне бачення світу, що в ціннісних вимірах зводиться до його поділу на Вавилон та Єрусалим.

лим. Узятє із середньовіччя уважне ставлення до міста в період бароко набуває особливого акцентування, оскільки його стильові риси найповніше виявляються через архітектуру.

Міфологічному баченню Полтави якраз сприяє її будівельно-ландшафтне розміщення. Місто як символ буття складає цілий комплекс необхідних елементів, і церкви на горі, і річка в долині, і міські мури – все наповнене символічним значенням і чуттєвістю. Полтава, що ідеально поєднує згадані ознаки, просто приречена створити свій міф. Утім, вона знає про себе кілька міфів, пара яких сформувалася після 1709 року в опозиції “місто української трагедії” – “місто російської слави”. Але все-таки їм повинен передувати міф про барокову Полтаву. Він буде живучим настільки, наскільки вагомими є історичні та літературознавчі знання про цей час та емоційне насаження, що супроводить знання в колективі. Отже, метою цієї статті є дослідження літературного тексту барокової Полтави як фактора міфу про місто.

Літературознавчий дискурс барокової Полтави справді бідний. Окремі принагідні дослідження, найповнішим із яких, на нашу думку, є розвідка В. Свєрбигуза “Барокова Полтавщина”, торкалися переважно історичного аспекту проблеми. У загальному річчї дискурсу потребує аналізу питання “Полтавського культурного центру як мистецького Парнасу” [10, с. 3], що про нього говорить науковець. Це твердження є засадничим, оскільки дає можливість розглядати Полтаву як центр чи периферію барокового культурного життя України.

Поставлена проблема не була предметом окремого дослідження, однак принагідно її торкалися З. Геник-Березовська, В. Шевчук, В. Яременко та ін. Так, З. Геник-Березовська серед найважливіших осередків української барокової культури називає Львів, Київ та Чернігів [4, с. 30]. В. Шевчук, поширюючи бароко аж на початок ХІХ ст., називає серед інших і Полтавський осередок, пов’язаний з іменем І. Котляревського [11, с. 683]. В. Яременко визнає Полтаву як літературний центр України ХVІІ ст. – поряд із Луцьком, Києвом, Черніговом, Переяславом, Харковом та ін. [12, с. 8]. Цей широкий спектр думок є наслідком нечіткості меж барокової епохи, а також понятійного наповнення “осередок” і “центр”.

На наш погляд, тезу, сформульовану В. Свєрбигузом, слід поділити на дві частини. З першим твердженням про Полтаву як бароковий культурний осередок (не центр) можна

погодитися з таких міркувань. Прийнято вважати, що українське бароко триває впродовж ХVІІ–ХVІІІ ст. Саме в цей час Полтава як місто проживає по-бароковому напружену історію свого формування, розквіту, трагедії й перетворення на провінційне місто.

Рецепція барокової Полтави, як уже значалося, пов’язана з образом міста на горі. Таке місто є посередником між землею й небом і, з одного боку, генерує генетичний міф про свою вічність, а з іншого – есхатологічний міф про приреченість на загибель.

Постання Полтави як адміністративного осередку з усіма ознаками ранньомодерних міст (Магдебурзьке право, суд, герб, полковий устрій) в українській специфіці пов’язане з бароковою опозицією, що тягнеться від середньовічного способу фортифікації. Місто було обнесене муром [6]. Окреслений у такий спосіб континуум міста виявляється в гербі, символіка якого, серце й стріли, пов’язана з козацькими військовими цнотами його мешканців.

Полтава будувалася за середньовічним принципом просторово-сакрального стягнення до собору, яким був Свято-Успенський храм. Простір міста також наповнювався духовними сенсами, спрямованими від Спасо-Преображенського собору, храму Воскресіння Христового, при якому діяло православне братство, а за межами центру – “Святою ринковою Полтавською”, Стрітенською кладбищенською церквами та Покровським панянським монастирем. Розкішна й вигадлива пластика Хрестовоздвиженського монастиря, що й тепер гармонійно зливається з навколишнім простором, є тим культурним семантичним полем, у якому духовна сфера поєднується з національно-соціальною. За гетьмана Брюховецького Воздвиженський монастир, підпорядкувавшись Київському митрополитові Йосифу Тукальському, перебував в опозиції до призначеного Московським патріархом архієпископа Лазаря Барановича, через що з монастиря невдовзі було забрано головні богослужбові книги найкращих видань. Драматична історія монастиря була продовжена спаленням його дерев’яних стін татарами, а узгоджені зусилля Василя Кочубея й Івана Мазепи на швидке відновлення монастиря в кам’яному вигляді явно дисонують із подальшими різновекторними орієнтаціями в будівництві України.

Полтавська еліта двох століть, військова й духовна, – це Мартин Пушкар, Василь Кочубей, Павло Герцик, Іван Іскра, Іван Несвіт,

Іван Левенець, Михайло Гамалія, Лазар Бужкевич, Єфрем Шацький, Серафіон Будянський та ін. Імена їх значної частини набули символічного значення й, перетнувши межі полтавського часопростору, стали художніми образами.

Наукові сенси міста за умов відсутності вищого навчального закладу формувалися приватними бібліотеками поета Івана Величковського та ігумена Хрестовоздвиженського монастиря Лазаря Бужкевича, а бароковий ритуал Полтави реалізовувався в діях державного значення, таких як обрання на гетьманство, зокрема, Петра Дорошенка й Івана Мазепи, візитації Івана Самойловича та ін.

Культурне життя міста щонайперше пов'язують з Іваном Величковським, якого прийнято вважати найкращим українським бароковим поетом. Його змістовно-формальні поетичні пошуки настільки щільно накладаються на явища української культури, що виводять це ім'я поза межі полтавського простору. Є щось прикметного в тому, що саме в його дедикації (посвяті. – Л. А.) із нагоди встановлення дзвону на Свято-Успенській церкві, виготовленого коштом полковника Павла Герцика, чи не вперше згадується Полтава як художній образ: *“Сооружен дзвін цей к Божій славі / До храму Успіння во граді Полтаві / Из штук кизикерманських армянських здобичних / З придатком матерій до дзвона прилічних / Коштом його милості військ полтавських вожи / Павла Семеновича України сторожи”* [3, с. 17].

Під кінець XVII століття місто позначається всіма ознаками сарматсько-роксоланської культури. Сарматська ідеологія була провідною гетьманською доктриною, у якій підносилося значення козацтва як основної суспільної верстви та його суспільної місії. У річищі цієї ідеології слід прочитувати поему “Сарматський Гіппомен” Пилипа Орлика, що починав свою кар’єру канцеляриста в Полтаві. До поеми належить панегірик “Фініш побожних задумів”, написаний на шлюб Івана Обідовського з Ганною Кочубей. Неважко помітити, що традиційна європейська модель поєднання зображення герба та вірша на честь його вельможного власника, вводить у культурний простір міста європейські риси. *“Ти в Мазепинському “Курчі” випещений орел – / Птах Обідовських, що злі Тиціони / Гроном розбиває та змінює / Свій народ нелюбий / У щит жодними заклетками / Незламаними, коли золотими путами / Кочубейське серце з діамантами / Поєднується*

недобутими” (цит. за [9, с. 217]; пер. з пол. В. Литвинова та О. Коріневської).

Найповажнішому з-поміж полтавської еліти – Василеві Кочубею, генеральному судді війська Запорозького, було присвячено найбільше віршів. Так, гравер Іван Мигура зображення родового герба Кочубеїв поєднав із дедикацією, у християнській традиції порівнявши Василя Кочубея з Василем Великим за щедрі дари на будівництво Хрестовоздвиженського монастиря. Елементи родового герба Кочубеїв він пояснив небесною геральдичною символікою, бо *“гербовними святих гонорами прикрашені серця Кочубеїв, тільки славні дві зірки Кастор і Поллукс, де купаються в ласкавих променях безпечні козли, які на ближньому цього світу плавають терені і є за формою хрестами”* (цит. за [9, с. 239]). І панегірик, і посвята, демонструючи переплетення середньовічних і ренесансних формантів, двох кодів барокової культури, переносять це явище на культурний простір міста.

Вищезгаданий корпус творів (поза увагою залишено лише вірші І. Величковського) майже вичерпує полтавський літературний текст цього періоду. До того ж літературна Полтава жодною мірою не перетиналася зі сферою науково-інтелектуального буття й значною мірою сакрального, як тоді було прийнято. Наведені аргументи не дають нам права погодитися із твердженням В. Свербигуза про Полтаву як мистецький Парнас. Претензії на те, щоб називатися мистецьким Парнасом, мають бути підкріплені наявністю вищого навчального закладу, навколо якого разом із науками розвивалися б мистецькі роди. Київський мистецький Парнас 1632 року вславив Софроній Почаський, коли в композиції “Євхаристіон” висловив вдячність Петрові Могилі за створений ним колегіум. Слов’янська семінарія, заснована в Полтаві архієпископом Євгеном Булгарисом аж 1776 року [1], вже не могла формувати європейські орієнтири міста і відігравати в ньому роль мистецького Парнасу. Крім того, в місті відчувався брак потужної духовної особистості, навколо якої завжди об’єднувалися однодумці, щоб свідомо створювати належний місту імідж.

Приблизно в той самий час Чернігів стає прикладом оформлення міста як духовно-культурного центру. Слід зазначити, що Чернігів почав набувати статусу культурного центру після того, як його втратив Київ у другій половині XVII ст. Вирішальну роль при цьому відіграло перенесення до Чернігова

митрополичої кафедри, згуртування навколо місцєблюстителя митрополичого престолу Лазаря Барановича низки освічених письменників і проповідників, перенесення друкарні близько до Чернігова та плани архієпископа щодо створення в місті вищого навчального закладу (колегіум відкрито 1705 року). О. Матушек слушно зауважує, що у формуванні Чернігова як нового духовного центру України важливу роль відіграла “безпрецедентна кількість друкованих збірок оповідань-міраклів від чернігівських святинь, які покликані були демонструвати богообраність і благословенність місця” [7, с. 149]. При тому, що святині Чернігова були відомі за часів Київської Русі і святість цього міста відзначалася ранньобароковими поетами, епітет “богоспасаємий” до нього долучив Дмитрій Туптало лише 1702 року [7, с. 150].

Піднесеності, пафосності й урочистості протиставляється трагічний модус Полтави не лише у зв'язку з подіями 1709 року, але й із Руїною, початок якій поклала битва під Полтавою 1658 року, описана Самійлом Величком: “Після такої перемоги над Пушкарєм і Барабашем Виговський трохи спочив у своєму обозі і рушив на Полтаву, а ввійшовши до неї без спротиву, значно повітав її вогнем і мечем, останок її зберіг цілим. Це ту Полтаву, яка від закладання свого, а було це 1608 року від Різдва Христового, квітла 49 років – її пошкоджено було й приведено до всеконечної руїни через того-таки Пушкаря” [2, с. 228]. Уривок літопису несе передчуття автором загальнонаціональної трагедії, зосередженої в цьому місті.

Отже, створення міфу барокової Полтави не є доконаним фактом, а перебуває в процесі становлення. Через монологічну природу барокової літератури її лише умовно можна віднести до необхідного літературознавчого дискурсу. Цю ланку може заповнити модерна література, але емоційне підґрунтя, якого потребує міф, забезпечують такі дослідження.

Література

1. Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятник / В. Е. Бучневич; [2-е изд., испр. и доп.]. – Х.: “Издательство САГА”, 2008. – 449 с. (Репр. воспр. Издания Полтавс. Типограф. Губернск. Правл. 1902).
2. Величко Самійло. Літопис / Самійло Величко; [пер. В. Шевчука]. – К.: Дніпро. – 1991. – 296 с.
3. Величковський І. Повне зібрання творів. Дзигар цілий і напівдзигарик / І. Величковський; [передм., вст. ст., прим. В. О. Шевчука]. – К.: Дніпро, 2004. – 192 с., іл. (Серія “Скарбниця”).

4. Генік-Березовська З. М. Грані культур: бароко, романтизм, модернізм / З. М. Генік-Березовська; [пер. з чеськ.]. – К.: Гелікон; К.: Ін-т літ. ім. Т. Шевченка НАН України, 2000. – 368 с. (Українська модерна література).

5. Грабович Г. Мітологізація Львова: відлуння присутності та відсутності / Г. Грабович // Тексти і маски. – К.: Критика, 2005. – С. 155–181.

6. Іванюк Я. Г. Місто-фортеця Полтава (XI–XVIII ст.) / Я. Г. Іванюк // Український історичний журнал. – 1976. – № 4. – С. 45–56.

7. Матушек О. Сакральне в діяльності та літературному образі Лазаря Барановича / О. Матушек // Sacrum і Біблія в українській літературі; [за ред. І. Набитовича]. – Lublin: Ingvarr, 2008. – С. 147–152.

8. Наєнко Михайло. Міф і фольклор як своєрідні форми художньої свідомості / Михайло Наєнко // Альманах Полтавського державного педагогічного університету “Рідний край”. – 2010. – 2(23). – С. 93–97.

9. Радішевський Ростислав. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко: монографія / Р. Радішевський, В. Свербігуз. – К.: Просвіта, 2006. – 552 с.

10. Свербігуз В. Полтава барокова. До історії становлення Полтавського культурного центру кінця XVII ст. / В. Свербігуз. – К.: Аратта, 2009. – 52 с.

11. Шевчук В. О. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: у 2 кн. / В. Шевчук. – К.: Либідь, 2004. –

Кн. 2: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – 2005. – 720 с.

12. Яременко В. Українська поезія XVI століття / В. Яременко // Українська поезія XVI століття: поезії; [упоряд., вступ. ст., прим. В. В. Яременка]. – К.: Рад. письменник, 1987. – С. 5–34.

Larysa Lytvyn

MYTHOLOGIZATION OF POLTAVA: MATURE BAROQUE

An attempt of literary reflection on the collective values and symbols that formed Poltava myth of the mature baroque period is made in this article.

Keywords: baroque, myth, symbol, cultural center.

Лариса Литвин

МИФОЛОГИЗАЦИЯ ПОЛТАВЫ: ЗРЕЛОЕ БАРОККО

В статье предпринята попытка литературной рефлексии коллективных ценностей и символов, формировавших миф Полтавы периода зрелого барокко.

Ключевые слова: барокко, миф, символ, культурный центр.

Надійшла до редакції 21.10.2011 р.